TRAIECTUL ISTORIC AL MUZICII RELIGIOASE BIZANTINE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC: VOLUTE ȘI JALONĂRI

Violina GALAICU
Institutul Patrimoniului Cultural

CZU:783(498)(091)

<https://doi.org/10.52603/9789975351379.04>

The historical trajectory of Byzantine religious music in the Romanian space: volutes and milestones

Summary: The trajectory of the Romanian cult music is intertwined with the trajectory of the Byzantine cult music, the mega-phenomenon and its zonal manifestation conditioning and enhancing each other. Respectively, any attempt to stage the evolution of sacred singing in the reference area refers to the transformations supported by Byzantine music as a whole.

In the historiography of the field, we found several variants of systematization of the Byzantine ecclesiastical music on the Romanian territories: according to historical epochs, according to the stages of consolidation of the national Church, according to the linguistic factor (succession of sacred languages), according to stylistic manifestations. Based on the way in which the studies are structured, it is observed that historians do not consistently follow one way or another, but opt for summing them up. Thus, a milestone with generalizing value is outlined, in which the first Christian centuries mark the penetration and spread of Proto-Byzantine and Byzantine song in the Romanian space, the IX-X centuries – the enrollment of Romanianism in the Byzantine-Slavic religious front, the XIV century – the inauguration of the period of cultural effervescence related to the constitution of the Romanian medieval states, the end of the XVI century – the XVIII century – the Romanianization of the liturgical melody, the beginning of the XIX century – the XXI century – the passage of the Byzantine chant through the avatars of modernity and contemporaneity.

Keywords: Byzantine ecclesiastical music, Carpathian-Danubian-Pontic space, history, historiography, evolutionary process, staging.

Există mai multe momente obscure sau controversate în istoria cântării sacre de resursă bizantină din arealul românesc. Ceea ce nu trezește, însă, dubii, este vechimea și permanența practicării muzicii religioase de factură creștină de către populația spațiului carpato-danubiano-pontic. Pledoariile în favoarea originii apostolice a creștinismului românesc („o parte a teritoriului Patriei noastre a fost evanghelizată chiar de un ucenic al Mântuitorului Iisus Hristos, Sfântul Apostol Andrei” (Păcurariu 1991: 64)) indică în egală măsură adoptarea timpurie, confundată cu primele secole creștine, a muzicii promovate de noua credință. Considerată în desfășurare, ca proces, creștinarea s-a sincronizat cu etnogeneza (ceea ce permite să se afirme că poporul român s-a născut creștin), precum și cu însăși maturizarea tinerei Biserici, cristalizarea principalelor elemente de doctrină și ritual.

Deja la nivelul secolului al IV-lea se poate vorbi, cu referire la aria investigată, despre „o organizare bisericească temeinică” (Păcurariu 1991: 90) un argument peremptoriu în acest sens fiind existența episcopiei de Tomis, a cărei primă atestare sigură datează cu anul

369. Odată cu instituționalizarea cultului la proto-români se profilează și dependența lui canonică de ierarhia orientală, în special de cea constantinopolitană. Asta face ca formele ritului să urmeze modelul greco-bizantin și să evolueze în albia ortodoxiei. Respectiv, traiectul muzicii religioase românești se împletește cu traiectul muzicii cultice bizantine, mega-fenomenul și manifestarea lui zonală condiționându-se și potențându-se reciproc.

Dat fiind că toate etapizările muzicii religioase românești se raportează la prefacerile suportate de muzica bizantină în ansamblu, vom începe cercetarea de la acest etaj superior.

Istoria muzicii bizantine se divide, în mare, în două perioade:

1) pre-bizantină, cuprinzând secolele I-V (denumită și „perioada comună întregii creștinătăți” (Dicționar de termeni muzicali 1984: 62) sau „primele veacuri ale creștinismului” (Breazu 1934: 44-82)) și 2) bizantină propriu-zisă, extinsă pe secolele următoare și divizată în fazele: *melozilor* (secolele V-XI), *melurgilor* (secolele XI-XV), a căror activitate continuă și în faza *post-bizantină* (secolul XV până în 1814) și *Chrysantică* sau *modernă* (de după 1814). Această periodizare, desprinsă din „Dicționarul de termeni muzicali” și aparținând lui Gh. Ciobanu (vezi Dicționar de termeni muzicali 1984: 62-65), are în vedere interacțiunea mai multor factori evolutivi: devenirea formelor cântării liturgice bizantine, diversificarea ei stilistică, progresul notației. Există, însă, și periodizări pentru fiecare din aspectele enumerate în parte.

Astfel, Egon Wellesz (vezi Wellesz 1961), promovând o viziune limitativă asupra dăinuirii în timp a imnografiei bizantine și stăruind asupra formelor ei predilecte, îi împarte parcursul în două mari etape: 1) dominată de condac și 2) dominată de canon.

Vasile Vasile (vezi Vasile 1997: 49) îmbrățișează și el ideea compartimentării conform criteriului formelor, optând, totodată, pentru lărgirea cadrului istoric în care muzica bizantină este plasată. El vorbește despre 1) o preistorie a domeniului „cu momente de cristalizare a unor forme specifice”, localizată în primele secole creștine; 2) „momente de apogeu”, când în întreg cultul creștin se generalizează marile forme caracteristice: troparul, condacul, canonul, această „epocă de aur” a artei bizantine se întinde de la Roman Melodul (mijlocul secolului al VI-lea) până la Ioan Cucuzel (secolele XIII-XIV); 3) perpetuarea (cu adaptări, dar respectând tiparele statuate de tradiția patristică și sinoadele ecumenice) formelor reprezentative în faza post-bizantină (de la căderea Imperiului încoace).

Victor Giuleanu (vezi Giuleanu 1981: 11) caută să surprindă în periodizarea pe care o schițează primenirea stilistică a artei sonore bizantine. El distinge trei stadii în dezvoltarea mijloacelor de lucru utilizate de psalți:

„- cântarea în stil bizantin vechi, stilul paleo-bizantin, cuprinzând aproximativ secolele IV-XII;

- cântarea în stil bizantin mediu, stilul medio-bizantin, întinzându-se pe aria secolului XIII-XVIII;

- cântarea în stil bizantin nou, stilul neo-bizantin, corespunzând stadiului ultim de dezvoltare, din secolele XIX-XX” (Giuleanu 1981: 11).

- În ceea ce privește evoluția notației, majoritatea cercetătorilor pornește de la demarcarea a două principale sisteme semiografice, care s-au succedat, dar au avut și o existență paralelă: notația ecfonetică și notația diastematică.

Promotorii cântului liturgic răsăritean au apelat la notația ecfonetică între secolele IV – XV, dar, deoarece datarea unor manuscrise anterioare secolului al VIII-lea e problematică, anume secolul VIII se citează ca început al istoriei ei. Potrivit estimărilor specialiștilor (vezi Höeg 1935 și Dicționar de termeni muzicali 1984: 330), notația ecfonetică a trecut prin fazele arhaică (secolele VIII-IX), clasică (secolele X-XII), de decadență (secolele XIII-XV) pentru a ceda definitiv în fața notației diastematice, pe care a pregătit-o și căreia i-a împrumutat o serie de sugestii grafice. În viziunea lui Octavian Lazăr Cosma (vezi Cosma 1973: 70) notația ecfonetică se afirmă în secolul al VI-lea și se menține până în secolul al XIV-lea. Perioada de consolidare și înflorire a acestei semiografii se încadrează între secolele VIII – XII.

Reperul temporal care să indice apariția notației diastematice e la fel de greu de găsit ca și în cazul precedent. Argumentele pledează când pentru secolele IX-X, când pentru secolul al VIII-lea, când pentru un moment și mai îndepărtat. Cert este că și notația diastematică a suferit o serie de metamorfoze, eșalonate în felul următor: faza paleo-bizantină (secolele VIII-XII), faza mediobizantină sau hagiopolită (secolele XIII-XV), faza neo-bizantină sau cucuzeliană (secolele XV-XIX/1814) și faza modernă sau chrysantică (după 1814) (vezi Dicționar de termeni muzicali 1984: 330-339). Faza paleo-bizantină se subdivide, la rândul-i, în funcție de documentele care o reprezintă, în acest sens existând câteva propuneri de sistematizare.

Astfel, H. J. W. Tillyard (vezi Tillyard 1923 și Dicționar de termeni muzicali 1984: 332) distinge notațiile: a) esphigmeniană (după un manuscris aflat în mănăstirea Esphigmenion de la Athos), b) Chartres (după trei foi păstrate, până la al doilea război mondial, la Chartres, în Franța) și c) andreatică (după codex nr.18 de la schitul Sf. Andrei de la Athos). Răina Palikarova-Verdeil (vezi Palikarova-Verdeil 1953 și Dicționar de termeni muzicali 1984: 332) evidențiază varietățile: a) paleo-bizantină arhaică (secolele VIII-IX), b) kondacariană (secolele IX-XII, după manuscrisele Kondakaria păstrate în bibliotecile din Rusia) și c) Crislui (după manuscrisul Crislui 220 de la Biblioteca Națională din Paris). A. Gastoué (vezi Gastoué 1907: 12-16 și Vasile 1997: 176) delimitează doar două etape ale notației paleo-bizantine: a) paleo-bizantină propriu-zisă (secolul al X-lea) și b) bizantină mixtă sau constantinopolitană (secolul al XI-lea).

Aceste compartimentări se cer suplimentate prin tentativa lui V. Giuleanu (vezi Giuleanu 1981: 84-85) de a racorda evoluția grafiei la periodizarea stilistică a muzicii bizantine (vezi mai sus). Potrivit lui V. Giuleanu, sistemele semiografice bizantine se repartizează pe cele trei stadii stilistice după cum urmează:

- a) Muzica paleo-bizantină folosește două sisteme primare de notație, atingând și spații concomitente în timp:
 - notația ecfonetică, pe parcursul secolelor V-XII;
 - notația lineară (este numită astfel pentru configurația neumelor sale în care predomină formele lineare, a nu se confunda cu notația lineară ca sinonim al notației giudonice – nota noastră), în uz între secolele VIII și XII.
- b) Muzica mediobizantină utilizează, de asemenea, două sisteme de notație, venind, însă, în ordine cronologică:
 - notația hagiopolită, în vigoare între secolele XII și XV.
 - notația cucuzeliană, în uz între secolele XV și XVIII.

- c) Muzica modernă (neo-bizantină) se limitează la un singur sistem semiografic, durând de la începutul secolului al XIX-lea și până astăzi – notația chrysantică.

Treptele perfecționării semiografiei bizantine s-au aflat în atenția lui A. Gastoué, C. Höeg, E. Wellesz, H. J. W. Tillyard, J. Thibaut, R. Palikarova – Verdeil, I. D. Petrescu, Gh. Ciobanu, O.L. Cosma, V. Giuleanu, O. Varga, V. Vasile, P. Brâncuși ș. a. Se observă că periodizările de acest gen fie că se suprapun, fie că se completează, iar neconcordanțele existente țin nu atât de încadrarea temporală a formelor de notație (deși și la acest capitol se înregistrează unele divergențe), cât de inadecvarea terminologică, înlăturabilă la rigoare.

Toți cercetătorii care s-au preocupat de împărțirea diacronică a domeniului (sub orice aspect) au constatat vulnerabilitatea unei atare interpretări. S-a văzut că periodizările făcute în baza unui singur criteriu nu reliefează punctele nodale ale procesului evolutiv, iar dacă se recurge la abordarea pluricriterială este dificil să alegi criteriul predilect pentru un tronson istoric sau altul. Deseori (îndeosebi în studiul epocilor îndepărtate) bizantinistica muzicală se confruntă cu insuficiența datelor necesare etapizării. În sfârșit, nu există granițe precise între perioadele de supremație a unui stil componistic sau altul, nici între cele de hegemonie a unor forme muzicale, nici între cele de vehiculare a sistemelor semiografice.

Cu această conștiință a precarității și relativității jalonărilor cronologice vom acroșa problema periodizării varietății românești a artei sonore bizantine. Aici, pe lângă reperele din istoria culturii și muzicii bizantine, intră în ecuație și reperele din istoria poporului român, precum și cele din istoria Bisericii Ortodoxe Române.

Istoria românilor se divide tradițional în epocile veche (secolul I a. Hr. – răspântia secolelor IX-X p. Hr.), medievală (răspântia secolelor IX-X – începutul secolului al XIX-lea), modernă (începutul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX) și contemporană (de la începutul secolului XX până în prezent), articulațiile fiind stabilite de momentele-cheie ale vieții economice, politice și spirituale. De remarcat că aceleași epoci, având aceleași cadre temporale, identifică în parcursul muzicii bizantine românești Octavian Lazăr Cosma. (vezi Cosma 1973; Cosma 1974; Cosma 1975 și Cosma 1976).

La capitolul „istoria Bisericii Ortodoxe Române” ne vom referi la periodizările care au ghidat bizantinistica muzicală: una din anii '70, adusă doar până în pragul modernității și comentată de Gh. Ciobanu (vezi Ciobanu 1979: 324-338) și, pe urmele acestuia, și de P. Brâncuși (vezi Brâncuși 1993: 39-40), alta – de dată mai recentă și de anvergură mai amplă, acreditată (cu adaptări) de V. Vasile (vezi Vasile 1997: 4-5). Prima distinge în dezvoltarea Bisericii române trei faze: 1) a comunităților „sătești și populare” (secolele IV-X); 2) „feudală” (secolele X – XIV); 3) a religiei „de stat, patronată de un episcop în strânsă legătură cu domnia, cu monarhia feudală” (secolul XIV – sfârșitul secolului al XVII-lea) (vezi Panaitescu 1969: 327). Cea de a doua împarte istoria vieții religioase în cinci etape (cu subdiviziuni cronologice și geografice asupra cărora, însă, nu vom insista):

„Perioada întâia începe cu răspândirea învățăturii creștine pe teritoriul de formare a poporului român (secolul II) și se sfârșește în jurul anului 600, odată cu pătrunderea slavilor pe teritoriul Patriei noastre. Este perioada de organizare a primelor comunități creștine și a primelor instituții bisericești superioare. În această perioadă nu avem o Biserică românească propriu-zisă, ci una „daco-romană”, adică a părinților poporului român. [...]

Perioada a doua se ocupă cu istoria Bisericii noastre în secolele VII- XIV. Este perioada primelor formațiuni politice românești, încheiată cu unificarea lor în cele două state românești independente, Țara Românească și Moldova. Pe plan bisericesc se continuă lucrarea de organizare și de unificare bisericească încheiată cu recunoașterea canonică a Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei de către Patriarhia ecumenică (1359 și 1401). [...]

Perioada a treia (secolele XIV-XVIII) corespunde, pe plan politic, cu „epoca medievală” (feudală). În acest timp s-a desăvârșit organizarea canonică a Bisericii din Țara Românească, Moldova și Transilvania, a înflorit cultura bisericească în limba slavonă și română (manuscrise, tipărituri, opere originale etc.), s-a dezvoltat arta bisericească (arhitectură, pictură, sculptură, broderie), a înflorit monahismul, s-au încheiat legături cu alte Biserici Ortodoxe surori, care au fost ajutate material de domnii din Țara Românească și Moldova. ...În Transilvania Biserica Ortodoxă a ieșit biruitoare în lupta sa cu catolicismul și calvinismul. [...]

Perioada a patra, de la începutul secolului al XIX-lea până în 1918, corespunzând cu epoca modernă din istoria Patriei.

Perioada a cincea ... este epoca contemporană a Bisericii Ortodoxe Române, de la făurirea Statului Național român unitar (1 decembrie 1918) până azi” (Păcurariu 1991: 18-20).

Revenind la prima periodizare, vom menționa că aceasta vizează și utilizarea limbilor de cult, chestiune în care cercetătorii trecutului muzical vor face substanțiale precizări. Nuanțând teza general acceptată a plurilingvismului liturgic al românilor, Gh. Ciobanu, O.L. Cosma, V. Vasile (vezi Ciobanu 1979: 303-304, 316-318, 338; Cosma 1973: 52-58, 103-110, 158-177, 365-386; Vasile 1997: 6) ș. a. arată că, până în secolul al X-lea, populația daco-romană creștinată a cântat în biserică atât în latină, cât și în greacă. Latina a prevalat la început, dar, de prin secolele V-VI a cedat poziția limbii grecești. Din secolul al X-lea, odată cu convertirea românilor la slavonism, slava medie intră în scenă ca limbă de cult (și apoi și de stat), fără să fi scos din uzul bisericilor și mănăstirilor greaca. Deci, între secolele X-XVII pentru Țara Românească și Moldova se semnalează fenomenul bilingvismului cultic greco-slavon, în timp ce pentru zona vestică (Transilvania) se vorbește chiar de un trilingvism cultic, latina menținându-se și ea, probabil, până către secolul al XV-lea. „În a doua jumătate a veacului al XVII-lea limba greacă o înlocuiește pe cea slavonă în cancelariile domnitorilor români, căpătând o pondere tot mai mare și în biserică, pentru ca la începutul secolului al XVIII-lea să se impună definitiv limba română ca limbă de cult” (Ciobanu 1979: 263).

Iată, deci, câteva variante de sistematizare a istoriei muzicii eclesiastice bizantine din teritoriile românești: după epoci istorice, după etapele evoluției Bisericii naționale, după factorul lingvistic (succedarea limbilor sacre), după primenirile stilistice. Or, din felul în care sunt structurate majoritatea studiilor la obiect (vezi Ciobanu 1974; Ciobanu 1979; Barbu-Bucur 1989; Ghircoiașiu 1963: 68-76, 95-103; Brâncuși 1993: 37-46, 96-118, 152-154, 200-203, 257-309 și alte surse) se observă că istoriografiile nu urmează consecvent o modalitate sau alta, ci optează pentru însumarea acestora. Astfel se profilează o jalonare cu valoare generalizatoare, la care ne afiliem și în care primele secole creștine marchează pătrunderea și răspândirea cântului protobizantin și bizantin în spațiul românesc, se-

colele IX-X – înrolarea românimii în frontul religios bizantino-slav, secolul al XIV-lea – inaugurarea perioadei de efervescență culturală legată de constituirea statelor medievale românești, cumpăna secolelor XVI-XVII-secolul XVIII – apariția unor premise de românizare iar apoi românizarea efectivă a melosului liturgic, secolele XIX (începând cu deceniul al treilea), XX și XXI – trecerea cântării de strană bizantine prin avatarurile modernității și ale contemporaneității.

Bibliografie:

Barbu-Bucur S. Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone. București: Editura Muzicală, 1989.

Brâncuși P. Muzica românească și marile ei primeniri. Vol. I. Chișinău: Editura Lumina, 1993.

Breazul G. Muzica primelor veacuri ale creștinismului. În: „Raze de lumină”, An VI, nr. 5, noiembrie-decembrie 1934.

Ciobanu Gh. Studii de etnomuzicologie și bizantinologie. Vol. I. București: Editura Muzicală, 1974.

Ciobanu Gh. Studii de etnomuzicologie și bizantinologie. Vol. II. București: Editura Muzicală, 1979.

Cosma O. L. Hronicul muzicii românești. Vol. I. București: Editura Muzicală, 1973.

Cosma O. L. Hronicul muzicii românești. Vol. II. București: Editura Muzicală, 1974.

Cosma O. L. Hronicul muzicii românești. Vol. III. București: Editura Muzicală, 1975.

Cosma O. L. Hronicul muzicii românești. Vol. IV. București: Editura Muzicală, 1976.

Dicționar de termeni muzicali. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.

Gastoué A. Introduction à la Paleographie Musicale Byzantine. Catalogue des manuscrits de la musique byzantine de la Bibliothèque Nationale de Paris et des Bibliothèques publiques de France. Paris: Société internationale de musique et Geuthner, 1907.

Ghircoiașiu R. Contribuții la istoria muzicii românești. Vol. I. București: Editura Muzicală, 1963.

Giuleanu V. Melodica bizantină. Studiu teoretic și morfologic al stilului modern (neo-bizantin). București: Editura Muzicală, 1981.

Höeg C. La notation ekphonétique. Monumenta Musicae Byzantinae. Subsidia I, 2. Copenhaga, 1935.

Palikarova-Verdeil R. La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes (du IXe au XIVe siècle). Monumenta Musicae Byzantinae. Subsidia III. Copenhaga, 1953.

Panaiteșcu P. Introducere la istoria culturii românești. București, 1969.

Păcurariu M. Istoria Bisericii Ortodoxe Române. Vol. I. București, 1991.

Tillyard H. J. W. Byzantine Music and Hymnography. Londra, 1923.

Vasile V. Istoria muzicii bizantine și evoluția ei în spiritualitatea românească. Vol. I București: Editura Interprint, 1997.

Vasile V. Istoria muzicii bizantine și evoluția ei în spiritualitatea românească. Vol. II. București: Editura Inter-print, 1997.

Wellesz E. History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford, 1961.

Date despre autor: Violina Galaicu, doctor în studiul artelor, cercetător științific coordonator, Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău,
e-mail: violinagalaicu@yahoo.com